ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Byzantina Symmeikta

Vol 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

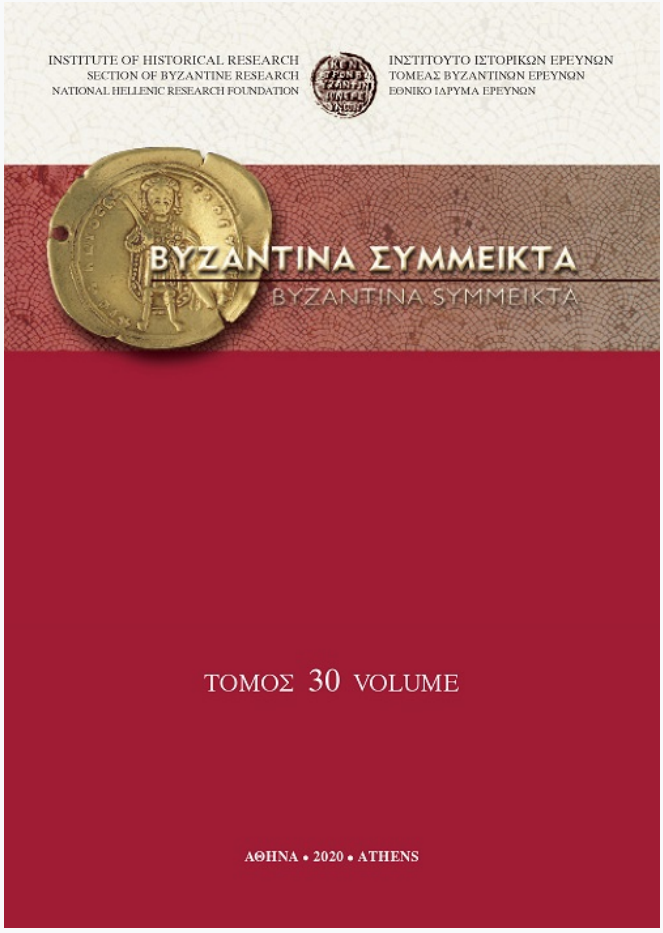

Review Article: Philipp Niewöhner (επιμ.), The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the Late Antiquity until the Coming of the Turks, Οξφόρδη 2017

Νίκος ΤΣΙΒΙΚΗΣ

doi: 10.12681/byzsym.23733

Copyright © 2020, Νίκος ΤΣΙΒΙΚΗΣ

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

ΤΣΙΒΙΚΗΣ Ν. (2020). Review Article: Philipp Niewöhner (επιμ.), The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the Late Antiquity until the Coming of the Turks, Οξφόρδη 2017. *Byzantina Symmeikta*, *30*, 309–322. https://doi.org/10.12681/byzsym.23733

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 11:05:54

P. Niewöhner (επιμ.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford 2017, σσ. 464. ISBN 9780190610463

Στις πρώτες φράσεις της εισαγωγής του συλλογικού τόμου για την Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας που επιμελείται ο Philipp Niewöhner διαβάζουμε το βασικό επιχείρημα για την αναγκαιότητα ενός τέτοιου έργου, έκτασης περίπου 450 σελίδων: *Η Ανατολία υπήρξε η μόνη σημαντική περιοχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που δεν «έπεσε» κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, αλλά παρέμεινε συνεχώς υπό Ρωμαϊκή κυριαρχία μέχρι και τον 11ο αιώνα. Έτσι η Ανατολία μπορεί να καταδείξει την διαφορά που έκανε η συνέχεια της Ρωμαϊκής διοίκησης, και πως το αρχαίο αστικό φαινόμενο εξαφανίστηκε παρά την διοικητική συνέχεια.* Με αυτό τον τρόπο, ο επιμελητής θέτει εξαρχής δύο άξονες, οι οποίοι διατρέχουν ολόκληρο το έργο: πρώτον, το φαινόμενο της διοικητικής συνέχειας και, δεύτερον, την εξέλιξη των αστικών κέντρων, για τα οποία φροντίζει να μας ενημερώσει ότι θα παρακμάσουν εν τέλει παρά τη συνέχεια της διοίκησης.

Στην ίδια εισαγωγή και στην ενότητα που εξετάζεται η ιστορία της έρευνας (σσ. 3-4) διαβάζουμε ένα σύντομο ιστορικό της συζήτησης για την «παρακμή» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και για το μείζον θέμα των συνεχειών και των τομών που εντοπίζονται στη μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμη ίσως και η καταγραφή της πορείας της αρχαιολογικής έρευνας στην Ανατολία αφού, σε κάποιον βαθμό, η εξέλιξή της ταυτίζεται συνολικά με τη βυζαντινή αρχαιολογική έρευνα. Η επιμονή στο ζήτημα της «παρακμής» υπογραμμίζει τον κεντρικό ρόλο που παίζει το συγκεκριμένο ερώτημα τόσο σ' αυτόν τον τόμο όσο και στην τρέχουσα συζήτηση γύρω από την αρχαιολογία της βυζαντινής περιόδου. Μια συζήτηση που επιμένει να κινείται σε ένα περιβάλλον αποφατικό, στοιχισμένο με το πριν (Αρχαιότητα) ή το μετά (Μεσαίωνας), και να χάνει έτσι σε κάποιον βαθμό τη συγχρονία της αρχαιολογικής εικόνας.

Η περιοδολόγηση που υιοθετείται από τον επιμελητή διακρίνεται από έναν βαθμό πρωτοτυπίας καθώς ο τόμος εξετάζει την περίοδο από τον ύστερο πέμπτο αιώνα μέχρι και το τέλος του ενδέκατου[1]. Ως σημείο εκκίνησης επιλέγεται ένα κοινωνικοοικονομικό όριο, το τέλος της «ύστερης ύστερης (sic) αρχαιότητας», γεγονός που σημαίνει ότι ο επιμελητής αποκλείει από την έρευνά του την αστική επέκταση και ανανέωση της Θεοδοσιανής περιόδου[2]. Ως τελικό όριο επιλέγεται ο ύστερος ενδέκατος αιώνας εξαιτίας των ανακατατάξεων που φέρνει ο ερχομός των Τούρκων στη Μικρά Ασία[3]. Δηλαδή, λόγω της νέας διοικητικής και εθνοτικής κατάστασης που επιβάλλεται στην περιοχή.

Σημαντική για την κατανόηση του υπό εξέταση τόμου είναι η επιλογή του γεωγραφικού όρου *Ανατολία* αντί του *Μικρά Ασία*. Οι δύο όροι άλλοτε είναι ταυτόσημοι, άλλοτε σηματοδοτούν μια διαφορετική ποιοτική κατανόηση του χώρου και του χρόνου, και άλλοτε πάλι δηλώνουν μια εθνικά διαφορετική θέαση της ιστορίας, εντεταγμένη σε σύγχρονες εθνικές αντιπαραθέσεις. Ο επιμελητής του τόμου εντοπίζει εννοιολογικές διαφορές μεταξύ των δύο όρων. Υποστηρίζει ότι το *Μικρά Ασία* χρησιμοποιείται κυρίως για να περιγράψει τον κόσμο κοντά στη Μεσόγειο Θάλασσα, την παράλια ζώνη της μικρασιατικής χερσονήσου και τη θαλάσσια διασύνδεση. Αντίθετα, κατά τη γνώμη του, ο όρος *Ανατολία* δίνει έμφαση στη διάσταση της κεντρικής μικρασιατικής περιοχής, των υψιπέδων στο εσωτερικό και της σχετικής απομάκρυνσης από τα μεγάλα λιμάνια και τους θαλάσσιους δρόμους. Στον ίδιο τόμο πάντως, στη μελέτη του Johannes Koder για την Ιστορική Γεωγραφία (σσ. 17-19), συναντούμε μια συνολικότερη και πιο πολύπλευρη προσέγγιση του ζητήματος της ονομασίας του χώρου[4]. Πρόκειται για μια διαφοροποίηση με ιδιαίτερο ιστορικό βάθος στην αγγλόφωνη αρχαιογνωστική παραγωγή, η οποία βρίσκει την πλήρη ανάπτυξή

1. Παρόμοια χρονολογική πλαισίωση είχαν προτείνει είκοσι χρόνια πριν και οι αείμνηστοι Σπύρος Βρυώνης και Νίκος Οικονομίδης στο έργο που ουσιαστικά θεμελίωσε ανάλογες συλλογικές προσεγγίσεις για τον βυζαντινό μικρασιατικό χώρο: Σ. Λαμπακης (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1998, 7-8.

2. Βλ. χαρακτηριστικά το: I. Jacobs, The Creation of the Late Antique City. Constantinople and Asia Minor during the 'Theodosian Renaissance', *Byz.* 82 (2012), 113-164.

3. Για τις ενδιαφέρουσες εξελίξεις της Σελτζουκικής επέκτασης και βυζαντινής υποχώρησης στη Μικρά Ασία έχουμε επίσης μια νέα μονογραφία: A. D. Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*, London 2017.

4. Περισσότερα για την ιστορική διάσταση της ονομασίας της Μικράς Ασίας στο: D. Georgacas, *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register for Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames*, Heidelberg 1971.

της σε έργα όπως λ.χ. του Stephen Mitchell με τίτλο: *Ανατολία, Τόπος, Άνθρωποι και Θεοί στην Μικρά Ασία*[5]. Πρόκειται για διαφοροποίηση ενδιαφέρουσα και για το ελληνόφωνο κοινό, επιστημονικό και μη, το οποίο κατά συντριπτική πλειοψηφία υιοθετεί τον όρο *Μικρά Ασία* και αγνοεί τον όρο *Ανατολία*, όταν αναφέρεται στο βυζαντινό παρελθόν της περιοχής[6].

Ο τόμος συνομιλεί με μια σειρά σημαντικές ιστορικές και αρχαιολογικές εκδοτικές πρωτοβουλίες που έχουν τοποθετήσει την βυζαντινή Μικρά Ασία και την αρχαιολογία της στο επίκεντρο της έρευνας συγκεντρώνοντας μελέτες από ειδικούς της περιοχής, ιστορικούς και αρχαιολόγους. Οι απαρχές της νεότερης αυτής προσπάθειας ανάγονται στον επιτυχημένο τόμο *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία* που εκδόθηκε από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών το 1998 και προήλθε από Διεθνές Συμπόσιο που είχε οργανωθεί από τους Σπύρο Βρυώνη και Νίκο Οικονομίδη την προηγούμενη χρονιά[7]. Ο τόμος για την *Αρχαιολογία της υπαίθρου της Μεσαιωνικής Ανατολίας* που εκδόθηκε από το Ολλανδικό Ινστιτούτο της Κωνσταντινούπολης το 2009 ήταν ένα επόμενο βήμα με ξεκάθαρη στροφή στον αγροτικό χώρο μακριά από τις πόλεις[8]. Παράλληλα ζωντανό παραμένει το ενδιαφέρον για την εξέλιξη του αστικού φαινομένου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα στην Μικρά Ασία[9]. Ενώ πρόσφατα και ο κάπως παραμελημένος σε σχέση με άλλες περιοχές μικρασιατικός έκτος αιώνας υπήρξε το θέμα μιας συλλογικής έκδοσης[10].

Στις περισσότερες ανακοινώσεις των παραπάνω εκδόσεων και στην ιδιαίτερα ζωντανή αρχαιολογική παραγωγή των θέσεων της Μικράς Ασίας με βυζαντινό ενδιαφέρον διαμορφώνονται τρία διαφορετικά δίπολα, πάνω στα οποία στοιχίζεται και ο ανά χείρας τόμος. Το πρώτο είναι η διάκριση

---

5. S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, τ. 1, Oxford 1993, 1-10.

6. Θεμελιώδεις μελέτες βυζαντινής αρχαιολογίας του μικρασιατικού χώρου ήδη από τις αρχές του 20ου αι. έδωσαν ένα ξεκάθαρο πλαίσιο χρήσης του γεωγραφικού όρου *Μικρά Ασία* και αναφορικά με το βυζαντινό παρελθόν του χώρου, όπως: Γ. Σωτηριου, *Χριστιανικά Μνημεία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1920.

7. Σ. Λαμπακης (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* [βλ. σημ. 1]: το πρόγραμμα του αρχικού συμποσίου στις σσ. 11-15.

8. T. Vorderstrasse – J. Roodenberg (επιμ.), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, Leiden 2009.

9. D. Ortwin – C. J. Ratté (επιμ.), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Ann Arbor, MI 2011.

10. I. Jacobs – H. Elton, *Asia Minor in the Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*, Oxford 2019.

μεταξύ Πρώιμου και Μέσου Βυζαντίου, η οποία σε κομμάτι της αγγλόφωνης παραγωγής συχνά αποτυπώνεται στο διαχωρισμό της Ύστερης Αρχαιότητας από το «πραγματικό» (μεσαιωνικό) Βυζάντιο. Το δεύτερο δίπολο θέτει τον παράλιο χώρο, με την πρόσβαση στα ευρέα θαλάσσια δίκτυα (που αντιπροσωπεύει ένα «ανοικτό» Βυζάντιο με ανταλλαγές μεγάλης κλίμακας), απέναντι στον μεσόγειο χώρο, με τα περιορισμένα και δύσκολα χερσαία οδικά δίκτυα (που αντιπροσωπεύει ένα πιο «κλειστό» Βυζάντιο, στραμμένο προς την αυτάρκεια και την αυτοκατανάλωση). Το τρίτο δίπολο είναι η μελέτη των πόλεων και η αρχαιολογία των μεγάλων αστικών κέντρων της Ύστερης Αρχαιότητας και Πρώιμου Βυζαντίου απέναντι στην μελέτη της υπαίθρου, των μικρών και μεσαίων οικισμών που είναι σε άμεση σχέση και επαφή με την αγροτική παραγωγή. Συχνά, αυτό το τελευταίο αντιθετικό δίπολο έρχεται να αποτυπωθεί σε θεωρητικές έννοιες που σχετίζονται με την ανάπτυξη των πόλεων: αστικοποίηση και μνημειοποίηση από την μια πλευρά, αγροτοποίηση και κατακερματισμός του αστικού χώρου από την άλλη.

Ενδιαφέρουσα είναι η εισαγωγή και συστηματική χρήση από τον επιμελητή του όρου *Περίοδος Εισβολής ή Εισβολών* (*Invasion Period*) για την περιγραφή της περιόδου από τις αρχές του εβδόμου έως τα μέσα του ενάτου αιώνα (σ. 6.) Ο όρος υιοθετείται και σε πολλά από τα επιμέρους κεφάλαια, ίσως στο πλαίσιο εκδοτικής επιμέλειας και ομοιομορφίας (βλ. ενδεικτικά Izdebski, σ. 88· Crow, σ. 93· Buchwald/Savage, σ. 129· Vroom, σ. 184· Pülz, σ. 196· Buchwald, σ. 205· Otten, σ. 228· Rautman, σ. 234· Ladstätter, σ. 245· Dalgiç/Sokolicek, σ. 277· Peschlow, σ. 287, 353· Piesker, σ. 299· Poblome/Talloen/Kaptijn, σ. 304· Stroth, σ. 327· Cassis, σ. 372). Η χρήση του όρου γίνεται σε αντικατάσταση του προβληματικού *Σκοτεινοί Αιώνες* ή του κάπως ασαφούς *Μεταβατική Περίοδος*, αν και θα μπορούσε να γίνει εξίσου αντικείμενο κριτικής καθώς συγκροτεί ως κύριο χαρακτηριστικό περιοδολόγησης ένα εξωγενές στοιχείο, αυτό της *Εισβολής*. Το ίδιο το βιβλίο άλλωστε σε πολλά σημεία επιχειρεί να αναδείξει κυρίως τα εσωτερικά αίτια αλλαγής της Βυζαντινής κοινωνίας, μια προσέγγιση που δεν διευκολύνεται από την καταφυγή σε ένα σχήμα όπου *εισβολές* αποτελούν τον καταλύτη της εξέλιξης[11]. Αξίζει να επισημάνουμε την αντίστοιχη σχετική συζήτηση από ιστορικούς και αρχαιολόγους του Πρωίμου Μεσαίωνα στην δυτική και κεντρική Ευρώπη προς

11. Βλ. επίσης χρήση του όρου *περίοδος Εισβολής*: P. Niewöhner, The Byzantine Settlement History of Miletus and its Hinterland – Quantitative Aspects: Stratigraphy, Pottery, Anthropology, Coins, and Palynology, *Archäologischer Anzeiger* 2016/2, 277.

αντικατάσταση της παλαιάς περιοδολόγησης που αναφερόταν σε *Περίοδο Βαρβαρικών Εισβολών* προς μια πιο ουδέτερη *Περίοδο των Μεταναστεύσεων*[12].

Προχωρώντας στο εσωτερικό του βιβλίου, σε 38 σχετικά σύντομα κεφάλαια γραμμένα από μερικούς από τους πιο σημαντικούς μελετητές της Βυζαντινής Μικράς Ασίας ο Niewöhner προσπαθεί να συμπεριλάβει δεκαετίες έρευνας καλύπτοντας τόσο μια σειρά από θεματικές όσο και διάφορες θέσεις/πόλεις. Η σύνθεση της συγγραφικής ομάδας είναι εντυπωσιακή καθώς ενσωματώνει αρχαιολόγους και ιστορικούς από διαφορετικές γενιές και εθνικότητες, αν και είναι ξεκάθαρη η αριθμητική ηγεμονία γερμανόφωνων και αγγλόφωνων ερευνητών. Η συμμετοχή μόλις τριών Τούρκων αρχαιολόγων σε έναν τόμο που αφορά αρχαιολογικό έργο που διεξάγεται αποκλειστικά στην Τουρκία είναι ένα γεγονός που προβληματίζει.

Όπως είδαμε, το βιβλίο ανοίγει με μια εισαγωγή από τον επιμελητή, στην οποία συζητά συνοπτικά την ιστορία της έρευνας, τις βασικές κατευθύνσεις και την ορολογία που υιοθετείται. Στη συνέχεια, η *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* οργανώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο είναι θεματικό και χωρίζεται σε κεφάλαια για: 1) Ιστορική γεωγραφία· 2) Μεταφορές και επικοινωνία· 3) Αστικό φαινόμενο· 4) Ανθρώπινα κατάλοιπα· 5) Νομίσματα· 6) Αγροτικούς οικισμούς· 7) Οχυρώσεις· 8) Κατοικίες· 9) Μοναστήρια· 10) Ναοδομία· 11) Υπόσκαφη αρχιτεκτονική· 12) Ταφική αρχαιολογία· 13) Κεραμική· 14) Μικροευρήματα.

Το δεύτερο μέρος φιλοξενεί μια σειρά από μελέτες περίπτωσης, σύντομες δηλαδή μελέτες για συγκεκριμένες αρχαιολογικές θέσεις, γραμμένες συνήθως από τον/την κατ' εξοχήν ανασκαφέα ή μελετητή, οργανωμένες σε τέσσερις ευρείες γεωγραφικές ζώνες: α) τη δυτική Μικρά Ασία: 15) Νίκαια, 16) Άσος, 17) Πέργαμος, 18) Σάρδεις, 19) Έφεσος, 20) Πριήνη, 21) Μίλητος, 22) Όρος Λάτμος, 23) Αφροδισιάδα· β) τη νότια ακτογραμμή: 24) Πάταρα, 25) Όλυμπος, 26) Σίδη· γ) την κεντρική Μικρά Ασία: 27) Σαγαλασσός, 28) Μπίνπιρκιλισε, 29) Οικισμός στο Τζανλί Κιλισέ, 30) Αιζανοί, 31) Αμόριο, 32) Γέρμια, 33) Άγκυρα, 34) Boğazköy, 35) Çadir Höyük, 36) Ευχάιτα· δ) τα παράλια του Εύξεινου Πόντου: 37) Άμαστρις και 38) Σινώπη.

Τα κεφάλαια του τόμου, τόσο τα θεματικά, όσο και εκείνα που είναι αφιερωμένα σε αρχαιολογικές θέσεις είναι εικονογραφημένα με πληρότητα και συνοδεύονται από χάρτες, δορυφορικές απεικονίσεις, κατόψεις και όψεις

12. G. Halsall, *Barbarian migrations and the Roman West, 376–568*, Cambridge 2007, 10-19· W. Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*, Stuttgart 2016[3].

μνημείων, και φωτογραφίες μικροευρημάτων. Έτσι, συγκεντρώνεται σε μια έκδοση εικονογράφηση που πολλές φορές είναι δύσκολο να βρεθεί εξαιτίας της μεγάλης διασποράς του υλικού. Δεν είναι όμως λίγες οι στιγμές –ιδίως στην πραγμάτευση αρχαιολογικών θέσεων– στις οποίες ο αναγνώστης θα επιθυμούσε τα σχέδια τοπογραφικών αλλά και κατόψεων κτιρίων να είναι μεγαλύτερα και περισσότερο ευανάγνωστα.

Τα θεματικά κεφάλαια του τόμου προσφέρουν μια πολύτιμη επισκόπηση τόσο σε ιστορικά και αρχαιολογικά ζητήματα όσο και σε κατηγορίες υλικού πολιτισμού. Πολλές φορές από μόνα τους αποτελούν σημαντικές εισαγωγές σε αντικείμενα ελλιπώς μελετημένα. Και, μολονότι ενίοτε μοιάζουν με ανάλογα θεματικά κεφάλαια στα ιδιαίτερα δημοφιλή τα τελευταία χρόνια αγγλόφωνα εγχειρίδια Βυζαντινού πολιτισμού/ιστορίας/αρχαιολογίας, η επικέντρωση τους σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή τα καθιστά στοχευμένες μελέτες με σαφή και πρωτότυπα πολλές φορές αποτελέσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κεφ. 2 για τους βυζαντινούς δρόμους της Μικράς Ασίας, γραμμένο από τον Klaus Belke, το οποίο ξεφεύγει από τα γενικόλογα σχετικά λήμματα και διακρίνει το βασικό ζήτημα της αναβάθμισης των χερσαίων μεσόγειων οδών στο ειδικό περιβάλλον της Μικράς Ασίας, ιδίως από τον 7ο αι. και μετά με την κατάρρευση των θαλάσσιων οδών.

Εξίσου ενδιαφέρον είναι και το κεφ. 7 για τις βυζαντινές οχυρώσεις της Μικράς Ασίας από τον Jim Crow. Σε αυτό η εξέλιξη στην οχυρωματική των πόλεων μελετάται στον χρόνο, παράλληλα με τις ευρύτερες ιστορικές εξελίξεις και αποκτά μια λογική αλληλουχία εντός του πεπερασμένου γεωγραφικά και ιστορικά μικρασιατικού χώρου. Ο Crow περιγράφει με σαφήνεια ένα χρονολογικό εκκρεμές στις οχυρώσεις των μικρασιατικών πόλεων διαχωρίζοντας αυτές που μπορούμε να αποδώσουμε σε κρατική πρωτοβουλία από όσες σχετίζονται με ανάγκες άμυνας αλλά και επίδειξης των τοπικών κοινοτήτων. Για παράδειγμα, οι οχυρώσεις της Νίκαιας και της Νικομήδειας τον 3ο και 4ο αιώνα αποτυπώνουν τις πρωτοβουλίες του υστερορωμαϊκού κράτους για τη δημιουργία οχυρωμένων πόλεων με μνημειακά χαρακτηριστικά. Αντίθετα, οι οχυρώσεις της Αφροδισιάδας, της Ιεράπολης ή ακόμη και της Εφέσου κατά τον 4ο και 5ο αιώνα καταδεικνύουν την προσπάθεια ορισμένων αναβαθμισμένων αστικών κέντρων της Ύστερης Αρχαιότητας να επιλύσουν αυτόνομα το πρόβλημα της ασφάλειάς τους. Από τα τέλη του 5ου και ιδίως κατά τον 6ο αι. και πάλι το ισχυρό κεντρικό κράτος φροντίζει με συστηματικό τρόπο και με εφαρμογή νέων οχυρωματικών πρακτικών για την οχύρωση πόλεων όπως το Αμόριο ή τα Ευχάιτα. Στη συνέχεια, κατά τον 7ο

και 8ο αι. οι κοινότητες, οι πόλεις και τα κάστρα της Μικράς Ασίας, οργανώνουν και πάλι την οχύρωση τους τοπικά, αξιοποιώντας τις ήδη υπάρχουσες δομές, και απαντούν με ίδια μέσα στις μεγάλες ανάγκες που οι συνεχείς αραβικές εισβολές επιβάλλουν. Τέλος, από τον 9ο αι. μια σειρά πόλεων, όπως η Άγκυρα ή η Νίκαια, οχυρώνονται ξανά με αυτοκρατορική φροντίδα.

Το κεφάλαιο για την Ταφική Αρχαιολογία (κεφ. 12) γραμμένο από τον Eric Ivison είναι μια ακόμη συμβολή που έχει τις δυνατότητες να αναδειχθεί σε μελέτη αναφοράς για τους βυζαντινούς αρχαιολόγους, έστω κι αν αναφέρεται αποκλειστικά στην Μικρά Ασία. Ο Ivison θέτει ένα θεωρητικό πλαίσιο για την μελέτη των βυζαντινών ταφών, αλλά και για την χρονολόγηση των σχετικών καταλοίπων που ξεπερνάει το άμεσο μικρασιατικό περιβάλλον. Στη συνέχεια με πλούσια και παραστατικά παραδείγματα παρακολουθεί μερικές από τις βασικές αλλαγές που συμβαίνουν στις ταφικές πρακτικές των βυζαντινών από την Πρωτοβυζαντινή στη Μεσοβυζαντινή περίοδο.

Στον τόμο του Niewöhner για την *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* αποτυπώνεται χαρακτηριστικά η εικόνα της εξέλιξης της βυζαντινής αρχαιολογίας στην Μικρά Ασία τα τελευταία χρόνια, μια εικόνα που σε ένα βαθμό αφορά και συνολικότερα τις εξελίξεις στο πεδίο της βυζαντινής αρχαιολογίας[13]. Περνώντας στα κεφάλαια που αφορούν τις περιπτώσεις μελέτης, συγκεκριμένες δηλαδή μικρασιατικές θέσεις όπου έχουν ανασκαφεί ή ερευνηθεί οι βυζαντινές αρχαιότητες, μπορούμε να αποπειραθούμε να διακρίνουμε ένα γενικότερο σχήμα. Μια κατάταξη ανασκαφικών προγραμμάτων που ακολουθεί φάσεις μιας μεθοδολογικής εξέλιξης και φωτίζει κάπως το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της βυζαντινής αρχαιολογικής έρευνας.

Η πρώτη ομάδα αφορά την ανασκαφή βυζαντινών οικισμών που βρίσκονται στη θέση σημαντικών αρχαίων πόλεων και αποτελούν κατά κάποιον τρόπο συνέχειά τους. Εκεί η αρχαιολογική διερεύνηση των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών καταλοίπων οδήγησε «αναγκαστικά», τουλάχιστον αρχικά, και στη διερεύνηση των βυζαντινών καταλοίπων ήδη από νωρίς στον 20ο αιώνα. Η Έφεσος (κεφ. 19) είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα στην Μικρά Ασία, αλλά και στον υπό συζήτηση τόμο, ανάμεσα

13. Για μια καταγραφή της κατάστασης της έρευνας στην Ελλάδα βλ: Pl. Petridis, Late Roman/Early Byzantine Archaeology in Greece: a 'Gateway' to the Period of Transformations, *Pharos* 20 (2014), 269-290· J. Crow, Perspectives on the Archaeology of Byzantine Greece 600-1000 AD, *Pharos* 20 (2014), 291-311.

σε θέσεις όπως η Πέργαμος (κεφ. 17), η Μίλητος (κεφ. 21), οι Σάρδεις (κεφ. 18), η Αφροδισιάδα (κεφ. 23), κ.ο.κ.[14]. Η ανασκαφή των βυζαντινών αρχαιολογικών στρωμάτων στους οικισμούς αυτούς έχει εντατικοποιηθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Χαρακτηρίζεται από μια στροφή στα επιστημονικά ερωτήματα και στη μεθοδολογία, η οποία τοποθετεί τη συστηματική ανασκαφή και τεκμηρίωση του βυζαντινού παρελθόντος σε ίση μοίρα με τις άλλες περιόδους. Ενδεικτικό της νέας αυτής τάσης είναι το γεγονός ότι γενική διευθύντρια της ανασκαφής της Εφέσου από το 2009 και συγγραφέας του σχετικού κεφαλαίου στον τόμο είναι η Sabine Ladstätter, η οποία ειδικεύεται στη βυζαντινή αρχαιολογία[15]. Την αξία για την ανανέωση της ματιάς μας πάνω στις μεγάλες αυτές πόλεις της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, οι οποίες διασώζουν έναν μοναδικό πλούτο για τη μεσαιωνική οργάνωση του χρόνου και της ζωής στη «νέου τύπου» βυζαντινή πόλη, αποδεικνύουν κατ' επανάληψη τα σχετικά κεφάλαια της *Αρχαιολογίας της Βυζαντινής Ανατολίας* του Niewöhner. Ο πλούτος των ευρημάτων των σχετικά άγνωστων Αιζανών (κεφ. 30), η Σαγαλασσός που παύει να μοιάζει στις σχετικές δημοσιεύσεις ως μια μεσαιωνική «ερημούπολη» (κεφ. 27), το οχυρό του έβδομου ή όγδοου αιώνα στον λόφο πάνω από τις Σάρδεις και η συστηματική ανασκαφή στην ίδια πόλη ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού της εποχής των Λασκαριδών (κεφ. 18), αλλά και οι ταφές ένοπλων βυζαντινών πολεμιστών του έβδομου αιώνα στην άνω πόλη της Περγάμου (κεφ. 17) είναι μερικές μόνο από τις στιγμές στο βιβλίο που νιώθουμε ότι ξέρουμε ακόμη πολύ λίγα για το βυζαντινό παρελθόν των τόσο καλά γνωστών κατά τα άλλα μεγάλων αστικών κέντρων της Μικράς Ασίας, καθώς και ότι είμαστε στην αρχή ενός πολύ ενδιαφέροντος επιστημονικού ταξιδιού.

---

14. Αντίστοιχες περιπτώσεις στην Ελλάδα ήταν και είναι, ανάμεσα σε άλλες: οι ανασκαφές της Αμερικάνικης Σχολής στην Κόρινθο και την Αγορά της Αθήνας: K. Kourelis, Byzantine Houses and Modern Fictions: Domesticating Mystras in 1930s Greece, *DOP* 65/66 (2011), 307, η ανασκαφή της Ολυμπίας: T. Völling κ.α., *Olympia in frühbyzantinischer Zeit: Siedlung – Landwirtschaftliches Gerät – Grabfunde – Spolienmauer.* [Olympische Forschungen 34]. Wiesbaden 2019, 1-14, και η ανασκαφή των Δελφών: P. Petridis, *La céramique protobyzantine de Delphes: une production et son context* [Fouilles de Delphes V, Monuments figurés 4], Αθήνα 2010, 17-22.

15. Ένα ενδιαφέρον ιστορικό της ανασκαφής της Εφέσου αναφορικά με τις βυζαντινές αρχαιότητες στο: S. Ladstätter, Ephesos from Late Antiquity until the Middle Ages. An Archaeological Introduction, στον τόμο S. Ladstätter – P. Magdalino (επιμ.), *Ephesos from Late Antiquity until the Late Middle Ages*, Wien 2019, 11-17.

Μια δεύτερη ομάδα θέσεων που παρουσιάζονται στο βιβλίο είναι αποτέλεσμα συστηματικών ερευνών που εξαρχής έθεσαν ως ερευνητικό στόχο την μελέτη, αποκάλυψη και κατανόηση καταλοίπων της βυζαντινής περιόδου, και μάλιστα κυρίως μεσαιωνικών, χωρίς να προηγείται κάποιο ενδιαφέρον για ελληνορωμαϊκές αρχαιότητες. Στην ομάδα αυτή ιδιαίτερη θέση κατέχει η ανασκαφή του Αμορίου (σημ. Hisar) (κεφ. 31) στην Φρυγία, η οποία αποκαλύπτει από το 1988 τα αλλεπάλληλα στρώματα ζωής του όγδοου με ενδέκατου αιώνα της πρωτεύουσας του θέματος των Ανατολικών[16]. Η αποκάλυψη στο Αμόριο ενός εκτεταμένου στρώματος καταστροφής που αποδίδεται στην πολιορκία της πόλης από τους Άραβες το 838 και στην πλήρη καταστροφή της από τον στρατό του χαλίφη Al Mutasim αποτελεί σταθερά ένα σπάνιο εύρημα για την αρχαιολογία του βυζαντινού έβδομου, όγδοου και ένατου αιώνα. Όμως, και η ανοικοδόμηση της πόλης αμέσως μετά την καταστροφή στα μέσα του ένατου αιώνα μας δίνει στοιχεία για την κεντρική αυτοκρατορική παρέμβαση στις επαρχιακές πόλεις της περιόδου. Η συστηματικότητα του προγράμματος ανασκαφής του Αμορίου για περισσότερο από 30 χρόνια κάτω από τρεις διευθυντές και διευθύντριες: Martin Harrison (Πανεπιστήμιο Οξφόρδης), Christopher Lightfoot (Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης) και Zeliha Demirel-Gökalp (Πανεπιστήμιο Ανατολίας, Eskisehir) και η σταθερή εκδοτική παραγωγή δημοσιεύσεων και αναφορών έχουν καταστήσει το πρόγραμμα του Αμορίου σταθερή αναφορά στην αρχαιολογική εξερεύνηση του μεσαιωνικού Βυζαντίου.

Στα Ευχάιτα (σημ. Beyözü) (κεφ. 36) που βρίσκονται 220 χιλιόμετρα ανατολικά της Άγκυρας ένα μεγάλο ερευνητικό πρόγραμμα με επικεφαλής τον ιστορικό John Haldon από το Πανεπιστήμιο του Princeton αποτέλεσε μια νεότερη εκδοχή με καινοτόμα χαρακτηριστικά της αναζήτησης μιας μεσαιωνικής βυζαντινής πόλης. Τα βυζαντινά Ευχάιτα αποτέλεσαν πιθανώς διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο στην περιοχή της βορειοανατολικής κεντρικής Μικράς Ασίας και ήταν κυρίως γνωστά για το προσκύνημα του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος. Το πρόγραμμα επιχείρησε να κατανοήσει τον αστικό και περιαστικό χώρο κυρίως μέσα από μη-παρεμβατικά αρχαιολογικά εργαλεία και μεθόδους. Κατά κάποιον τρόπο η προσέγγιση που εφαρμόστηκε στα Ευχάιτα άνοιξε ένα

16. Αναλυτικά για το Αμόριο βλ. τη σειρά δημοσιεύσεων των ανασκαφικών πορισμάτων με τίτλο *Amorium Reports* που αριθμεί ώς σήμερα πέντε τόμους. Πλήρης βιβλιογραφία για την θέση στο: C. S. Lightfoot – T. Drew-Bear – N. Tsivikis, *Amorium Reports 5: A Catalogue of Roman and Byzantine Stone Inscriptions from Amorium and its territory, together with Graffiti, Stamps, and Miscellanea*, Istanbul 2017, 153-157.

επιστημονικό «διάλογο» γύρω από τη μεθοδολογική προσέγγιση μιας βυζαντινής πόλης με το παραδοσιακότερο και κυρίως προσανατολισμένο στην ανασκαφή πρόγραμμα του Αμορίου[17]. Οι εργασίες στα Ευχάιτα συνδύασαν την ιστορική έρευνα, την έρευνα επιφανείας, τις γεωφυσικές διασκοπήσεις, την ανάλυση δορυφορικών δεδομένων και άλλες τεχνικές για να προσφέρουν μια εικόνα της πόλης και του χώρου της.

Στην δεύτερη ομάδα βυζαντινών θέσεων που παρουσιάζονται στον τόμο θα πρέπει να προσθέσουμε τα Γέρμια (σημ. Gümüşkonak) (κεφ. 32), που αποτέλεσαν έναν από τα πιο γνωστά προσκυνηματικά κέντρα της κεντρικής Μικράς Ασίας τόσο στα πρωτοβυζαντινά όσο και στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Τα Γέρμια δεν ήταν ποτέ σημαντικό αστικό κέντρο και πιθανότατα φιλοξενούσαν κυρίως διακριτά συγκροτήματα εκκλησιών, προσκυνημάτων και θεραπευτικών πηγών. Το ερευνητικό πρόγραμμα των Γερμίων, στο οποίο υπήρξε υπεύθυνος ο επιμελητής του τόμου Ph. Niewöhner, αντιμετώπισε την δυσκολία ότι το βασικό προσκύνημα, ο ναός του Αρχάγγελου Μιχαήλ, σωζόταν αποσπασματικά ενσωματωμένο σε οικίες του σύγχρονου χωριού. Μέσα από συστηματική στρωματογραφική αρχιτεκτονική ανάλυση, ορθοφωτογράφηση και άλλες μη-παρεμβατικές μεθόδους έγινε κατανοητή η εξέλιξη της μεγάλης πεντάκλιτης πρωτοβυζαντινής βασιλικής σε τρουλαίο ναό μεγάλων διαστάσεων κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο ενώ εντοπίστηκαν και επιπλέον ναοί του προσκυνήματος, άγνωστοι μέχρι τότε[18].

Η τρίτη διακριτή ομάδα βυζαντινών θέσεων που παρουσιάζονται στο βιβλίο είναι ίσως η λιγότερο γνωστή ώς τώρα, ιδίως στο ελληνικό κοινό. Πρόκειται για έρευνες σε ανώνυμους αγροτικούς –συνήθως– βυζαντινούς οικισμούς, τους οποίους αγνοούμε πλήρως από τις ιστορικές πηγές. Οικισμοί στο επίπεδο χωριού ή κώμης που βρέθηκαν τυχαία τις περισσότερες φορές κατά την ανασκαφή προϊστορικών θέσεων στην κεντρική Μικρά Ασία (İç Anadolu). Η αρχική επιλογή να ανασκαφούν αυτές οι θέσεις, πέρα από επιφανειακές ενδείξεις για την ύπαρξη προϊστορικής κατοίκησης, βασίστηκε στην ιδιαίτερη γεωμορφολογική διαμόρφωση που έχει παρατηρηθεί ότι είναι κατάλληλη για την φιλοξενία αγροτικών προϊστορικών (ίσως και ευρύτερα προνεωτερικών)

17. Αναλυτικά: J. Haldon – H. Elton – J. Newhard (επιμ.), *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaïta-Avkat-Beyözü and its Environment*, Cambridge 2018.

18. P. Niewöhner, Die Michaelskirche in Germia (Galatien, Türkei). Ein kaiserlicher Wallfahrtsort und sein provinzielles Umfeld, *Archäologischer Anzeiger* 2010,1 (2010), 137-160.

οικισμών[19]. Συνήθως, βρίσκονται σε πεδινές περιοχές –ή υψίπεδα στην περίπτωση της κεντρικής Μικράς Ασίας– και η κατοίκηση περιορίζεται επάνω σε χαμηλούς ανθρωπογενείς γήλοφους, που επιβλέπουν μια άμεσα προσβάσιμη αγροτική ενδοχώρα. Οι γήλοφοι αυτοί, τούμπες ή μαγούλες στα νέα ελληνικά, είναι το *höyuk* ή *tepe* στα Τουρκικά και σε αυτό οφείλουν το δεύτερο συνθετικό του ονόματος των σχετικών οικισμών. Οι βυζαντινοί οικισμοί που κατά κανόνα εμφανίζονται στα μεσοβυζαντινά χρόνια σχετίζονται πιθανότατα με την ανάπτυξη της οικονομίας μετά τον ένατο αιώνα και με την καθιέρωση μοντέλων εκμετάλλευσης της γης που διαφοροποιούνται από αυτά της Υστερορωμαϊκής και Πρωτοβυζαντινής περιόδου[20]. Στο βιβλίο για την *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* παρουσιάζονται δύο τέτοιες θέσεις, το Çadir Höyük και το Boğazköy.

Το άσημο Çadir Höyük (κεφ. 35) βρίσκεται στην επαρχία του Yozgat ανατολικά της Άγκυρας και στις βόρειες παρυφές της Καππαδοκίας, σε μια περιοχή που μάλλον εντασσόταν κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο στο θέμα Χαρσιανόν. Η ανασκαφή σε έναν γήλοφο με έντονη κατοίκηση κατά την Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο έδειξε ότι στα πολύ ανώτερα στρώματα υπήρχαν κατάλοιπα ενός βυζαντινού μικρού οικισμού. Πρόκειται για μεσοβυζαντινά κυρίως ερείπια ίσως μιας μεγάλης αγροικίας και ενός χωριού που αναπτύχθηκε στα τέλη του ένατου αιώνα σε μια θέση που είχε εγκαταλειφθεί τον πέμπτο αιώνα. Η εύρεση ανάμεσα στα ταπεινά αντικείμενα του κύκλου της αγροτικής ζωής δύο μολυβδόβουλλων του ενδέκατου αιώνα, ένα του *κριτή του βήλου* Πέτρου Χρυσοβέργη και ένα του *προέδρου και δούκα* (Έδεσσας) Σαμουήλ Αλουσιανού δείχνει ότι έχουμε ακόμη πολλά να κατανοήσουμε για τη λειτουργία και την κοινωνική οργάνωση αντίστοιχων οικισμών[21].

---

19. Στα ελληνικά πράγματα τηρουμένων των αναλογιών οι περιπτώσεις αυτές θυμίζουν ανασκαφές όπως ο ανώνυμος βυζαντινός οικισμός σε χαμηλό γήλοφο στα Νιχώρια της Μεσσηνίας: W. A. McDonald – W. Coulson – J. Rosser (επιμ.), *Excavations at Nichoria in southwest Greece, Vol. 3: Dark Age and Byzantine occupation*., University of Minnesota Press, Minneapolis 1983, 353-426. Μια άλλη συστηματική χρήση προϊστορικών γήλοφων στην Μεσοβυζαντινή Ελλάδα εντοπίζει και ο F. Curta, Burials in Prehistoric Mounds: Reconnecting with the Past in Early Medieval Greece, *REB* 74 (2016), 269-285.

20. Βλ. συνολικά το βιβλίο για την αγροτική μεσαιωνική Μικρά Ασία: T. Vorderstrasse – J. Roodenberg (επιμ.), *Archaeology of the countryside in Medieval Anatolia* [όπως σημ.8]. Ένα παράδειγμα σχετικής προσέγγισης επίσης στο: D. Baird, Settlement expansion on the Konya Plain, Anatolia: 5th-7th centuries A. D., *Late Antique Archaeology* 2.1 (2004), 219-46.

21. Περισσότερα για τα μολυβδόβουλλα από το Çadir Höyük στο: M. Cassis κ.α.,

Ο έτερος μικρός αγροτικός οικισμός που παρουσιάζεται στον τόμο της *Αρχαιολογίας της Βυζαντινής Ανατολίας* είναι το Boğazköy (κεφ. 34), θέση λίγο βορειοδυτικά του Çadir Höyük. Το Boğazköy είναι ιδιαίτερα γνωστό στην προϊστορική αρχαιολογία της Μικράς Ασίας, καθώς πρόκειται για την θέση της Χατούσας, πρωτεύουσας των Χεταίων. Κατά την ανασκαφή ενός χετιτικού ναού στην άνω πόλη της Χατούσας ανάμεσα στα 1978 και 1984 ανασκάφηκαν τα κατάλοιπα ενός μικρού μεσοβυζαντινού οικισμού, τα οποία μόλις πρόσφατα μελετήθηκαν και αποτέλεσαν αντικείμενο εκτεταμένης μονογραφίας από τη Beate Böhlendorf-Arslan[22]. Στο σύντομο κεφάλαιο του τόμου, η Böhlendorf-Arslan παρουσιάζει σύνοψη των μοναδικών αυτών ευρημάτων. Το άγνωστο βυζαντινό χωριό που αναπτύχθηκε από τον δέκατο έως τον δωδέκατο αιώνα αποτελούνταν από τρεις διακριτές συστάδες κτιρίων που βρίσκονταν σε απόσταση εκατό περίπου μέτρων η μια από την άλλη και μοιράζονταν ένα νεκροταφείο. Το πρώτο συγκρότημα αναγνωρίζεται ως ένα μικρό μοναστήρι αποτελούμενο από κλειστό περίβολο με κελιά και άλλους χώρους χτισμένα περιμετρικά από το καθολικό. Ρόλο καθολικού της μονής, είχε ένας μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος δρομικός ναός, ο οποίος διευρύνεται σε κάποια μεταγενέστερη της ανέγερσης στιγμή. Τα άλλα δύο συγκροτήματα έχουν παρόμοια μεταξύ τους εικόνα με μικρά δωμάτια για διάφορες αγροτικές, κτηνοτροφικές και βιοτεχνικές χρήσεις οργανωμένα ακανόνιστα γύρω από ανοιχτές αυλές. Η εικόνα που μας προσφέρει η ανασκαφή μαζί με τα πλούσια κινητά ευρήματα αποτελεί ένα παράθυρο σε έναν σχετικά άγνωστο κόσμο του μεσοβυζαντινού χωριού, έστω και αν τα ερωτήματα παραμένουν περισσότερα και από τις απαντήσεις.

Η σημασία των ανασκαφών στους μικρούς αγροτικούς οικισμούς που παρουσιάζονται στον υπό συζήτηση τόμο είναι μεγάλη όχι μόνο για τη Μικρά Ασία αλλά και για τη βυζαντινή αρχαιολογία συνολικότερα. Υποδεικνύει πιθανές κατευθύνσεις και ανοίγει νέες προοπτικές. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει, και θα επιθυμούσε ίσως να δει στον τόμο, και άλλες τέτοιες εξαιρετικές περιπτώσεις ανασκαφής που συνεχίζονται τα τελευταία χρόνια στην Μικρά Ασία όπως το

Regional Patterns of Transition at Çadır Höyük in the Byzantine Period, *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies* 7 (2019), 321-349.

22. B. Böhlendorf-Arslan, *Die Oberstadt von Hattuša: Die mittelbyzantinische Siedlung in Boğazköy. Fallstudie zum Alltagsleben in einem anatolischen Dorf zwischen dem 10. und 12. Jahrhundert*, Berlin / New York 2019.

Çatal Höyük στην ίδια περιοχή[23], το Kilise Tepe στην Ισαυρία[24], ή το Yumuk Tepe στα περίχωρα της πόλης της Μερσίνας[25].

Επιχειρήσαμε λοιπόν με βάση δεδομένα που παρουσιάζονται στην *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* του Niewöhner να διακρίνουμε τρεις ομαδοποιήσεις στις πιο πρόσφατες ανασκαφές και συναφή ερευνητικά προγράμματα των βυζαντινών μεσαιωνικών θέσεων της Μικράς Ασίας. Σε μια πρώτη φάση το σύνολο σχεδόν των αρχαιολογικών μας πληροφοριών προερχόταν από τις ανασκαφές των μεγάλων αστικών κέντρων και από ανασκαφές που ως βασικό ερευνητικό στόχο είχαν την αποκάλυψη του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος. Σε αυτές τις θέσεις η βυζαντινή αρχαιολογία έκανε τα *πρώτα της βήματα* και εν πολλοίς διαμορφώθηκε πλάι στις μεθοδολογικά ωριμότερες ειδικεύσεις της κλασικής και ρωμαϊκής αρχαιολογίας. Όπως είδαμε, εκεί σήμερα επιστρέφει δυναμικά και διεκδικεί για τις βυζαντινές αρχαιότητες, ιδιαίτερα τις μεσαιωνικές, μια ισότιμη θέση στην τεκμηρίωση, στη μελέτη, στη συντήρηση και ίσως προοπτικά και στην ανάδειξή τους. Η δεύτερη φάση που έχει τις απαρχές της στην δεκαετία του 1970 και 1980, είναι μια φάση *ενηλικίωσης* της βυζαντινής αρχαιολογίας που πήρε στα χέρια της τα διαθέσιμα αρχαιολογικά εργαλεία, κυρίως ανασκαφικά, και με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανασκαφή στο Αμόριο (και πιο πριν τον Άγιο Πολύευκτο στην Κωνσταντινούπολη) θα τολμήσει να φανταστεί μια αμιγώς μεσαιωνική ανασκαφή. Σε μια τρίτη φάση, που ίσως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *ωρίμανσης*, το αρχαιολογικό ενδιαφέρον στρέφεται στα εφήμερα κατάλοιπα αγροτικών οικισμών έξω από τις πόλεις του μεσαιωνικού Βυζαντίου και μακριά από τα γνωστά και οικεία περιβάλλοντα των γραπτών πηγών. Εκεί θα παίξει σημαντικό ρόλο η συνάντηση στο πεδίο με τους συναδέλφους και τις μεθόδους της προϊστορικής αρχαιολογίας. Άλλωστε, δεν είναι μόνο η ταύτιση των θέσεων των βυζαντινών αγροτικών οικισμών με αυτές προϊστορικών οικισμών· είναι κυρίως η έλλειψη γραπτών πηγών, η οποία

23. M. Jackson – S. Moore, Taphonomies of landscape: investigating the immediate environs of Çatalhöyük from prehistory to the present, *Anatolian Studies* 68 (2018), 177-207· M. Kwiatkowska, Byzantine and Muslim cemeteries at Çatalhöyük: an outline, στο: Vorderstrasse – Roodenberg (επιμ.), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, [όπως σημ. 8], 129-138.

24. M. Jackson, 2007–2011, Excavations at Kilise Tepe A Byzantine Rural Settlement in Isauria, *DOP* 69 (2015), 355-380.

25. I. Caneva – G. Köroğlu, *Yumuktepe: a journey through nine thousand years*, Istanbul 2010.

οδηγεί σε μια ιστορική αρχαιολογία που ολοένα και περισσότερο έχει ανάγκη μια ανθρωπολογική κατανόηση και ερμηνεία ευρημάτων και κοινωνιών.

Κλείνοντας θα ήθελα να αναφερθώ και σε μια ακόμη όψη του μέλλοντος της βυζαντινής αρχαιολογίας στη Μικρά Ασία που ίσως φαίνεται αχνά και στο βιβλίο του Niewöhner. Τα επόμενα χρόνια ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο στην αρχαιολογική μελέτη του μεσαιωνικού Βυζαντίου στην Μικρά Ασία, και όχι μόνο, θα παίξουν πανεπιστημιακά ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα στην Τουρκία και συνάδελφοι Τούρκοι βυζαντινοί αρχαιολόγοι που διδάσκουν και διδάσκονται Βυζαντινή Αρχαιολογία σε τμήματα αρχαιολογίας από την Αδριανούπολη μέχρι το Mardin και από το Βαν και το Ordu (Κοτύωρα) μέχρι την Αττάλεια και το Burdur[26]. Δύο από τις πιο σημαντικές ανασκαφές που παρουσιάζονται στο βιβλίο του Niewöhner, το Αμόριο (κεφ. 31) και η Όλυμπος (κεφ. 25), οργανώνονται αυτή την στιγμή από τουρκικές ομάδες και έχουν και οι δύο ως διευθύντριες Τουρκάλες καθηγήτριες Βυζαντινής Αρχαιολογίας, και δεν είναι οι μόνες. Αυτό σημαίνει μια νέα φάση και για τις διεθνείς συνεργασίες στον χώρο της Βυζαντινής Αρχαιολογίας που μπορούν να έχουν μια ιδιαίτερη θέση στον επιστημονικό διάλογο, στην μεταφορά πρακτικών και στην κοινή επίλυση προβλημάτων[27].

Νικος Τσιβικης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

26. Πρέπει να αναφερθεί η συστηματική δουλειά του Κέντρου Σπουδών Ύστερης Αρχαιότητας και Βυζαντίου (GABAM) του ιδιωτικού Πανεπιστημίου Koç αλλά και του νεότευκτου Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του δημόσιου Πανεπιστημίου του Βοσπόρου. Πέρα από την Κωνσταντινούπολη όμως σημαντική παράδοση στην Βυζαντινή Αρχαιολογία ιδίως με άξονα την κεντρική Μικρά Ασία βρίσκουμε στην Άγκυρα στο δημόσιο Πανεπιστήμιο Hacettepe, αλλά και στο ιδιωτικό Πανεπιστήμιο Bilkent. Ενώ από τις πιο σημαντικές παρουσίες επαρχιακών τουρκικών πανεπιστημίων στον χώρο της Βυζαντινής Αρχαιολογίας έχει το Πανεπιστήμιο της Ανατολίας στο Eskişehir. Τέλος, ο κατάλογος νέων διδακτικών θέσεων με ειδίκευση στην Βυζαντινή Αρχαιολογία σε πανεπιστήμια ανά την Τουρκία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος, παρά τα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν και εκεί οι συνάδελφοι μας.

27. Σε αυτό το νέο περιβάλλον λ.χ. από το 2013 ένα ελληνικό ίδρυμα, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΜΣ/ΙΤΕ), συνεργάζεται με ένα τουρκικό ίδρυμα, το Πανεπιστήμιο της Ανατολίας / Eskişehir, στην ανασκαφή του Αμορίου. Και στο πλαίσιο μιας τέτοιας συνεργασίας τον Σεπτέμβρη του 2017 διοργανώθηκε από το ΙΜΣ/ΙΤΕ και το Κέντρο Σπουδών Ύστερης Αρχαιότητας και Βυζαντίου (GABAM) του Πανεπιστημίου Koç η Πρώτη Ελληνοτουρκική Συνάντηση Βυζαντινής Αρχαιολογίας στην Αντάλυα της Τουρκίας με τη συμμετοχή περισσότερων από 20 βυζαντινών αρχαιολόγων από τις δύο χώρες.